

РЕЦЕНЗИЯ

от проф. д-р Елисавета Мусакова,

Институт за изследване на изкуствата – БАН

член на Научното жури по Заповед № РД 0038-300 от 17.07.2020 г.,

издадена от Ректора на СУ „Св. Климент Охридски“

за ДИСЕРТАЦИОННИЯ ТРУД

НА НИКОЛИНА АЛЕКСАНДРОВА АЛЕКСАНДРОВА

Късносредновековната проповед: красноречие в думи и образи (Рилският дамаскин, РМ 4/10 от библиотеката на Рилския манастир, втората половина на XVII век)

за присъждане на образователната и научна степен „доктор“

в професионално направление „Религия и теология“- 2.4, научна специалност „Старобългарска книжнина“

Николина Александрова е завършила висше образование със степен „магистър“ в Националната художествена академия, специалност „Изкуствознание“ (2005–2011). Бакалавърска степен получава след образованието си в Богословския факултет на Софийския университет (2012–2015). На 1 юли 2016 г. е зачислена като редовен докторант в Богословския факултет и отчислена на 1 юли 2019 г. Дисертацията е предадена в срок и приета на вътрешното обсъждане в Катедра „Библеистика“.

От февруари 2017 г. работи като уредник в Националната художествена галерия, Отдел „Старо изкуство“ (Криптата, храм-паметник „Св. Александър Невски“).

Дисертацията включва увод, три глави и заключение в обем от 154 страници, следвани от изложение на приносите, списъци на съкращенията и на цитираните ръкописи с кратко каталожно описание на включените паметници, библиография със 148 заглавия на български и руски, 36 на английски, сръбски, гръцки, френски и немски и 13 електронни източника и албум с 13 листа цветни илюстрации от миниатюри и образци от почерци.

Изборът на тема и нейното формулиране са убедително аргументирани в увода. Изчерпателният преглед на литературата доказва липсата на цялостно изследване върху ключов ръкописен паметник, обединяващ спецификата на проповедническата литература в късен, но повратен момент в нейното историческо развитие и заложеното

още в раннохристиянската култура разбиране на необходимостта от и легитимността на образното тълкуване на Божието слово. Основните цели могат да бъдат обобщени като изследване на поетиката и въздействието на проповедта като единство на красноречиви образи – словесни и визуални. Да се изследва “красноречието“ в тези два, взаимосвързани и взаимно допълващи се аспекта, е оправдано от методологическа гледна точка и е перспективна изследователска задача, съответна на подготовката на Н. Александрова. Конкретните задачи се фокусират върху Рилския дамаскин (нататък *РилД*), който до този момент не е разглеждан в предложения аспект, защото са изследвани поотделно неговите езикови характеристики, текстологичната му принадлежност и украсата.

В първата от трите части на Първа глава е представена християнската проповед от теоретическа и историческа гледна точка. Съобразно обекта на изследване, в който образ и слово действат в синхрон, тук са умело извлечени от използваната литература характеристиките на проповедта, определящи нейната ефективна сила върху възприятията на вярващите. За целта Н. Александрова оправдано се позовава на комуникативния модел, изложен от Адриан Александров при изясняването на функционалните особености на проповедта. В логична последователност се преминава към новата, демократизирана проповед през XVI в., за да се открие тенденцията, в която се вписва популярното съчинение на Дамаскин Студит. В тази част авторката развива единствения до този момент в българската научна литература подход на о. Атанас Младенов към текста на Студитовото „Съкровище“ като част от проповедническото наследство на православната Църква. Накрая е разгледана проповедта в конкретна авторска проява, а именно Словото за архангелите, смятано от изследователите за оригинална творба на Дамаскин Студит.

Във втората част проблематиката на „Съкровище“ като част от южнославянската проповедническа литература обхваща класификацията на дамаскините според езика и състава на включените в ръкописите слова, композиционния замисъл в календарния ред на четивата и отношенията между архаичната редакция и новобългарските дамаскини. Тук не могат да се очакват научни приноси от страна на Н. Александрова, но заслужава да се изтъкне, че тя познава съществуващите изследвания и се ориентира компетентно в направените в тях изводи.

Третата част въвежда основната тематика на дисертацията в широк теоретичен план – взаимодействието на текста и изображенията в християнската традиция,

включително в проповедническата литература; основните принципи в украсата на ръкописната книга; преглед на книжовните центрове през XVI и XVII в. в българските земи. Отново позовавайки се на съществуваща литература, докторантката очертава контекста, в който е поставен нейният обект на изследване – „продукцията“ на Карловско-Кукленския и Аджарския книжовен център.

По този начин първата глава аргументирано задава концептуалната рамка, в която ще бъде изследван *РилД* и обосновава необходимите методи.

Втората глава е изцяло посветена на ръкописния паметник, като целта е да се посочат неговата история и мястото му в ръкописната продукция на XVII век. Тя е построена според приетите в археографската практика правила при изследването на ръкописен паметник. Съобразно с нея, от двете основни части с техните подразделения първата е посветена на палеографския и кодикологическия анализ на *РилД*, а втората – на езиковите и текстологическите му особености, подложени на сравнително-типологичен анализ. При посочването на сравнителния материал акцентът е обосновано поставен върху илюстрираните и украсените дамаскини от XVII в. – Костенецки, Аджарски, Еленски, Тихонравов, които в научната литература са коментирани във връзка с произхода на *РилД*. Донякъде изненадващо, по-нататък в текста тези паметници са по-скоро спорадично привличани.

При представянето на кодикологическите и палеографските данни за ръкописа е направено ценното наблюдение за техни съвпадения с проучения октоих от Загребската градска библиотека – изследване, което Н. Александрова предприе и което е нейна заслуга в проверката и доразвиването на първоначално изказани хипотези в мои публикации. В тази част тя дава свои или допълва други мнения за броя писачи в *РилД* и за спецификите на писмото в него спрямо карловските и аджарските почерци с принос в установяването на общи черти между писмото на октоиха и *РилД*. При характеристиката на писмото в *РилД* в съпоставка с карловското и аджарското писмо обаче (с. 69–71) е трябвало да бъде по-отчетливо открито с бележки под линия кои наблюдения са направени в цитираната, но и в други статии на Диляна Радославова и кои – от докторантката, независимо от даденото на едно място уточнение за ползваната литература. Графичният състав на всеки ръкопис включва украсените букви – инициалите – и тук Н. Александрова внася своите наблюдения, интерпретации с оглед характера на конкретни слова и изводи по отношение на това как писачът/писачите в *РилД* подхождат към маркирането на текста.

В подразделение на втората глава са сумирани езиковите и правописните белези (с. 74–75), но тук ще отправя същата забележка като по-горе, защото двата източника (статии на Васил Василев и Боряна Велчева) са цитирани само в началото, макар че бел. 186 е трябвало да бъде сложена в края на този следващ абзац. За сметка на това, изложението за първи път на пълното съдържание на ръкописа, което оформя следващото подразделение, е заслуга на Н. Александрова, която тя не е отбелязала.

Текстологическите особености на *РилД* заемат третото голямо подразделение в главата и ако за тяхното изтъкване основателно се прибегва до съществуващата научната литература, то съпоставителният анализ на Словото за превеликите чиноначалници Михаил и Гавриил от ръкописа със същия текст в Тихонравовия дамаскин, принадлежащ на новобългарската редакция и гръцкия му вариант в печатно издание, е изцяло принос на дисертацията (с. 87–101). На първо място, такъв анализ не е правен досега; на второ място, текстът е публикуван изцяло за първи път паралелно с гръцкия текст; и трето, но най-важно, чрез анализа се постига една от основните цели на дисертацията – да бъде направен разрез на проповедническата стратегия на самия Дамаскин Студит и на неговите славянски преводачи и редактори в архаичната и новобългарската редакция на дамаскинските сборници. От изводите в края на главата ще изтъкна установения от Н. Александрова факт, че в *РилД* остават непреведени само отделни части от оригиналния текст, които обикновено преповтарят вече казаното и тяхното отсъствие не нарушава целостта на текста и респективно, допускането на Н. Александрова, че тъй като тези части липсват и в новобългарските дамаскини, те най-вероятно са отпаднали още в протопревода на архаичната група (с. 101).

Трета глава съдържа изкуствоведската част от дисертацията, която се съсредоточава върху илюстрациите, допълващи словесното съдържание на проповедта. Поставените цели са три: да се определят функциите на миниатюрите и богословският им смисъл „с оглед на веровото въздействие на свещените образи“; чрез сравнение с другите илюстрирани преписи – Костенецкия дамаскин и Аджарския дамаскин – да се види мястото на *РилД* в тях от гледна точка на типологичните особености на украсата в макрожанровата група от (българските) преписи на „Съкровище“; да се уточни по този начин локализацията на изследвания паметник. Тук отново е привлечен за сравнение Загребският октоих от 1685 г., който заедно с останалите ръкописи от групата илюстрирани паметници ще проследи „издигането в йерархията“ чрез украсата на ръкописи с чисто богослужерна функция (с. 115–116).

Миниатюрите са представени според реда им в ръкописа и за всяка от тях има кратко описание на иконографското съдържание. Н. Александрова се позовава на научна литература, за да осветли в най-общ план съществените елементи в изобразителните формули и да посочи паметници, ключови за тяхното установяване в православната иконография. Така тя правилно определя миниатюрите в *РилД* като съответстващи на стандартни схеми и очевидно по тази причина избягва подробното им описание за сметка на акцента върху тяхното богословско и литургично съдържание. От научната литература и изворите – библейски и химнографски текстове, тълкувания на църковните писатели – тя подбира онези акценти, които се предполага, че са били особено ефективни при усвояването на християнската догматика и морал и са съответно подчертани в изображенията. Сравнителният анализ между илюстрациите в *РилД*, Костенецкия и Аджарския дамаскин и Загребския октоих цели да открие изобразителния език в изследвания ръкопис, включително по отношение на визуалните маркери, насочващи тълкуването в определена посока. Тъй като тематичното ядро в текстологичния анализ е Словото за архангелите, на отделен анализ е подложена миниатюрата в *РилД*, представяща архангел Михаил, която книжовникът (и художникът) е изтъкнал чрез украсената рамка и размера на изображението, заемащо почти цялата страница. Н. Александрова прави убедителна, многопластова интерпретация, започваща с формалните характеристики, за да премине към причините за избора на единичното изображение (вместо това на Архангелския събор) и към неговата семантика. Тук заслужено е обърнато специално внимание на един важен детайл – надписът върху свитъка. Както се вижда и в предходна част на труда, докторантката познава актуални изследвания върху ролята на надписите в екзегезата на образите, особено плодотворни при идентифицирането на литургично-песенни цитати. Служейки си с този иконографски метод, тя не просто разпознава в свитъка вписаната там Ангелска песен, но обвързва този избор с цитат от самото Дамаскиново слово, извлечен от евхаристийния канон, който според нея определя мотивацията за избора на художника: да насочи зрителя към взаимосвързаността на Св. Литургия, поучителното четиво (словото от дамаскина) и образите (с. 143–144). Този извод е съществен по отношение на основната цел на дисертацията.

При обобщението на резултата от съпоставките между подбора на илюстрациите, визуалните топоси и акценти в илюстрираните преписи на „Съкровище“ – каквито са например поместените на цял лист в *РилД* сцени Възнесение и Св.

Димитър на кон – Н. Александрова е извела своя ключов извод, валиден както за рилския ръкопис, така и за останалите, че второто ниво, както тя го нарича, на разчитане на образите, води до убеждението, че то носи идеята за „победата на светата Православна църква и нейната същност във веровното общение – Светата Евхаристия ...“ и че „реализацията на визуалните топоси“ е повече буквална отколкото символна, в съзвучие с текста на съответните слова (с. 146). Обръщайки се към собствено художествените качества на миниатюрите, тя формулира следващата, равностойна по значение оценка: богатата украса на дамаскините се стреми да ги доближи до високите образци на ръкописната книга с всички нейни компоненти, което говори за високата оценка на този вид сборници, които, в архаичната българска редакция, съчетават – както и в гръцкия оригинал на „Съкровище“ – „простото слово“ на Дамаскин Студит и изисканата традиционна книжовност (с. 147).

В заключението, както обикновено става в повечето защитавани дисертации, са повторени изводите от предшестващите глави.

Наред с редицата научни приноси в целия труд, няма как да бъдат отминати и някои слабости, които отдавам на прибързаност в крайния етап на писане, видима в непрецизирани изречения, печатни грешки, необмислени думи. При изследването на визуалните акценти в *РилД* е останал неизползван по-детайлният анализ на украсата в инициалите: той би разкрил още места в текста, акцентирани чрез изобилен орнамент с неговите разновидности, би отчел съотношения между орнаментираните и илюстрираните слова, би обогатил представата за авторския подход на книжовника-илюстратор към словата и към замисъла в графичното композиране на книгата. Недостатъчно е засегнат въпросът за печатните образци, поради което вместо тяхното директно използване – отдавна установено за Аджарския дамаскин от Невяна Дончева-Панайотова – се сочат илюстрирани псалтири, евангелия и месецослови от по-ранни епохи, при положение, че в българската традиция илюстрираните ръкописи се броят на пръсти (илюстрирани месецослови изобщо не са познати), а обръщане към стари византийски образци най-малкото би трябвало да се докаже. Смятам за пропуск и липсата на разгърнат стилев анализ в подкрепа на палеографските аргументи за връзката на Загребския октоих, а оттам косвено и на *РилД*, с карловската ръкописна продукция.

Оценка на дисертацията

По обратен на обичайния ред, ще започна със съставката „образователна“ в квалификацията на степента, за която кандидатства Н. Александрова. Дисертацията показва, че тя е навлязла в няколко специфични области, извън онези, в които е получила магистърска и бакалавърска степен: филология, текстология, палеография и кодикология. Това ново знание е абсолютно необходимо за целта, поставена с избора на тема и дисертацията е свидетелство за неговото усвояване и адекватното му приложение спрямо обекта на изследване.

В самооценката, която се изисква от кандидатите, Н. Александрова е посочила следните научни приноси (с. 155–156 в текста на дисертацията и с. 34–35 в автореферата):

1. Направено за първи път комплексно изследване на ръкописа, известен като *РилД*, с прецизиране на неговата датировка и локализация, които го свързват с Карловско-Кукленския книжовен кръг и по-специално, с книжовната дейност на йерей Аврам Димитриевич.

2. Анализ на непроучвано досега слово на Дамаскин Студит, което изследователите преценяват като авторско; той е принос към научните представи за механизмите на съставителство в късната проповедническа литература, а в частния случай, към обясненията за изключителната популярност на дамаскините в българската книжовност от XVII в. и следващите две столетия.

3. Изводът, въз основа на анализираната връзка между текст/слово и изображение, за съставянето на дамаскините сборници като индивидуална поръчка, а не като еднотипно възпроизвеждане на Дамаскиновото съчинение.

4. Кодикологическият анализ на октоиха от Загребската градска библиотека Р. 64, който доказва връзка с *РилД* и подкрепя тезата за много по-широката дейност на Карловско-Кукленския книжовен кръг.

По отношение на т. 1 смятам, че тя не е добре обмислена, тъй като датировката, локализацията и атрибуцията на ръкописа са направени в различно време от други автори – както самата Н. Александрова е посочила коректно по отношение на Аврам Димитриевич и Карловско-Кукленския книжовен кръг в една от своите публикации. За сметка на това е трябвало да бъде по-ясно подчертана собствената заслуга в проучването *de visu* на загребския ръкопис и поставянето на сериозна дискусия неговата принадлежност към сръбската ръкописна традиция, каквото е общоприетото мнение на сръбските изследователи. Също така Н. Александрова е подценила своя

принос в интерпретацията на миниатюрите от *РилД* по отношение на връзката им със св. Литургия и защитата на православието в историческите условия на българския XVII в., който реално е изведен в Заключението (т. 2, с. 154). С тези забележки приемам като цяло изложението на авторските приноси.

Авторефератът отговаря по структура и съдържание на дисертационния труд. Приложени са три публикации в научни издания, които представят съществени части от труда.

С оглед на направената оценка на труда и изискванията на ЗРАСБ, смятам, че имам нужните основания да предложа присъждането на научната и образователна степен „доктор“ на Николина Александрова.

София, 15 септември, 2020 г.

(Е. Мусакова)